

Długotrwałe małżeństwa chrześcijan w świetle inskrypcji nagrobnych z katakumb Rzymu III-VI wieku

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Założeniem przeprowadzonych badań było poznanie stosunku chrześcijan rzymskich okresu III-VI w. do seniorów, których małżeństwa trwały ponad 34 lata.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Główny problem polega na ustaleniu wagi wartości długiego życia i trwania związku w systemie zapatrywań na życie oraz w etyce chrześcijańskiej. W badaniach posłużono się metodą analizy epigraficznej, historycznej i antropologicznej.

PROCES WYWODU: Analizie poddano inskrypcje nagrobne pochodzące z katakumb rzymskich z okresu III-VI w. W analizowanym zbiorze inskrypcji znalazły się 22 teksty o zmarłych mężczyznach: 6 z nich zawiera dane o ich wieku, a 16 tylko o czasie trwania związku małżeńskiego. Z tej liczby 7,3% tablic poświęcono mężczyznom zmarłym w wieku 60-100 lat. Analizie poddano również 26 tablic poświęconych kobietom: na 6 z nich podano wiek ich życia, na 16 – czas trwania związku małżeńskiego, natomiast na 4 informacje dotyczące okresu wdowieństwa, co stanowi 15,6% ogółu przekazów dotyczących kobiet. Tym samym liczba danych dotyczących mężczyzn i kobiet jest porównywalna, choć odsetek danych w stosunku do wszystkich przekazów daje dwukrotną przewagę kobietom. Kolejność analizowania przeze mnie danych wynika z preferencji obowiązujących w ówczesnym świecie, dających pierwszeństwo mężczyznom. Nie zawsze jednak znajdowało to swój wyraz w analizowanych tekstach.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analiza epigraficzna, historyczna i antropologiczna nie wykazała specjalnego dowartościowania takich związków, w przeciwieństwie do długiego trwania stanu wdowieństwa. Istotną wartością dla fundatorów napisów było natomiast utrzymywanie silnych więzów w tak długim pożyciu oraz podkreślanie pozycji zmarłych.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **WCZESNE CHRZEŚCIJAŃSTWO, RZYM, KATAKUMBY, MAŁŻEŃSTWO**

ABSTRACT

Long Term Christian Marriages View of Funeral Inscription from 3th – 6th Century Rome Catacombs

RESEARCH OBJECTIVE: The main goal of the research was to investigate roman Christians in 3th – 6th century opinion about seniors whose marriage last at least 34 years.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main problem was to establish weight of long life and relationship on the Christian ethics and viewpoint. The research used epigraphic, historical and anthropological methods.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Author analyzed the tomb inscriptions from the III-VI century Roman catacombs. The analyzed collection of inscriptions contained 22 texts about deceased men: six of them contained information on their age, and 16 on the duration of their marriages. Of this number 7.3% of the inscription were devoted to men who died in the age 60-100. The analysis also included 26 tables devoted to women: six of them contain the age of their life, 16 duration of their marriages, and four information on the period of widowhood, which is 15.6% of all information concerning the women. Thus, the number of data related to men and women is comparable, although the percentage of data in relation to overall information gives a two-fold advantage to women. The order in which I analyze the data is due to the preferences of the ancient world, which used to give priority to men. However, this was not always reflected in the analyzed texts.

RESEARCH RESULTS: An epigraphy, a historical and an anthropological analysis were not providing evidence for special value of such relationships in contrast to high value of a long widowhood. However, important values in inscriptions were to emphases strong ties between spouses and position of a deceased.

→ **KEYWORDS: EARLY CHRISTIANITY, ROME, CATACOMBS, MARRIAGE**

Zespół inskrypcji z katakumb rzymskich jest największym przekazem danych dotyczących codziennej egzystencji chrześcijan (także w nielicznych przypadkach przedstawicieli innych wyznań), żyjących między III a VI w.¹ Choć poprzez pryzmat śmierci, to żyjący wystawiali zmarłym tablice, pisząc zarówno o nich, jak i o sobie. Dzieła ojców Kościoła zawierają oczywiście także wiele informacji o codzienności wiernych i ich społecznym otoczeniu, ale to chrześcijanie własnym głosem przemawiają poprzez napisy na tablicach nagrobnych. Są to wypowiedzi zindywidualizowane, gdyż nie mają sztywnego formularza, zarówno co do treści, jej układu, jak i ikonografii. Pozwala to wychwytać pewne trendy i preferencje².

¹ Społeczność chrześcijańska w Rzymie III-VI w. (Pani Ermini i Siniscalco, 2000).

² Inskrypcje z katakumb Rzymu (ICUR, 1971-1992) (Silvagni, Ferrua, Mazzoleni i Carletti, 1922, 1935). Katakumby (Pergola, 1997).

Wybrałem do analizy przekazy zawierające dane o małżeństwach trwających wyraźnie dłużej niż przeciętnie, czyli kilkanaście – dwadzieścia kilka lat. Granica 34/35 lat jest oczywiście arbitralna, ale taki okres trwania związków wyróżnia się wśród innych danych na ten temat³.

Materiał został podzielony na dane odnoszące się do mężczyzn i kobiet oraz na takie, które zawierają, poza oznaczeniem czasu trwania małżeństw, również wiek zmarłych, co pozwala na dodatkowe interpretacje, a także dane, w których podano tylko informacje o okresie trwania małżeństwa, bez przekazu o wieku (celowo lub wiek się nie zachował)⁴.

I. Epitafia dla mężczyzn

1. Inskrypcje z podaniem wieku zmarłych

Nr	Nr ICUR	Wiek	Napis
1	1.403	61.-.-	Obelio Constitv[to] benemerenti conivgi cvm qva c[onvixit...] annis XXX [...] Septimia Victoria qvae vix annis LXI, odpis

Epitafium ustanowiła żona dla męża (lat 61), którego pomyłkowo określiła jako „która”. Małżonkowie mieli rzymskie, podwójne imiona, a imiona męża umieszczono na początku tekstu, przydając epitet *benemerenti*, który mógł oznaczać nieco wyższą pozycję w jego środowisku⁵. Trwanie małżeństwa to „XXX [...]”, a więc od 31 lat (co mało prawdopodobne, bo lakuna obejmuje więcej znaków, do 40 lat. Początek związku mężczyzny nastąpił zatem między 21. a 30. rokiem życia, co oznaczało odpowiednio pierwszy albo kolejny związek. Żona w chwili śmierci męża mogła mieć około 60 lat⁶.

2	5.15388	60.-.-	deposio Ivstini die XVIII kal octob qvi vixit an LX fecit Tyrrania Ivstina benemerenti conivgi cvm qvo fecit an XXXV, na początku i końcu 1 wersu listek, litery 2.2-3.2 cm

³ Wykorzystałem materiał dotyczący seniorów, zebrany przez dr hab. B. Stawoską-Jundziłł, na co wyraziła zgodę. Rodziny wczesnochrześcijańskie (Nathan, 2000; Jacobs i Krawiec, 2003, s. 257-263).

⁴ Demografia Rzymu w czasach chrześcijańskich (Suder, 2003, s. 98-170, 220-258 i podana tam literatura).

⁵ Używam terminu imię, imiona dla uproszczenia, na ogół są to cognomina, *nomen gentili-cium* pojawia się rzadko, a to cognomina rozróżniają poszczególne osoby. Epitet *bene merens* por. przyp. 36.

⁶ Zapis odnośnie do ICUR to nr tomu i inskrypcji, zapis treści podaję według pisowni z ICUR, podaję także wymiar liter, bo świadczy on m.in. o staranności wykonania tablicy, dopisek 'cały' oznacza, że tekst (nie zawsze tablica) zachował się w całości, wzmianka 'odpis', że tekst zachował się w opisach od okresu średniowiecza po początki XX w. (wtedy wydawcy korzystali z reje-strów wykopalisk), gdyż tablice zaginęły. Zapis dotyczący długości życia i trwania związku w postaci np. 40.1.15 oznacza 40 lat 1 miesiąc i 15 dni, a episemon ̄ oznacza cyfrę 6.

Ponowna fundacja żony dla męża, wymienionego na początku, ale jednak określonego jednym imieniem, dokonana przez żonę o dwóch imionach, z cognomen wspólnym z mężem, co może oznaczać wyzwoleńców, a nawet niewolników *familia gens* Turrania (ICR nr 29, s. 52). Także i on otrzymał określenie *benemerenti*, a związek trwał 35 lat, czyli rozpoczął go w wieku 25 lat, być może jako pierwszy, ale gdyby wcześniejszy trwał tylko kilka lat, mogło chodzić o drugie małżeństwo. Żona w chwili śmierci męża mogła mieć około 50 lat. Ikonografia i ogólny wygląd tablicy są skromne.

3	5.14254	pm 70	Felicissimvs qvi vixit p m LXX cvn compare fecit ann XXXVII militavit an XXXVI in off(icio) vicari inlibatvs, na dole ptaki na kielichu, w nim gałązka, w środku napisu ✱ w wieńcu, między ramionami A i Q, litery 4.5 cm, cały

Bogatsza z wyglądu jest tablica ufundowana najpewniej przez żonę, skoro wspomniano o pożyciu małżeńskim trwającym 37 lat. Zmarły był urzędnikiem wojskowym w biurze wikariusza najpewniej Rzymu⁷, gdzie służył przez 36 lat, a zmarł w wieku plus minus 70 lat, więc może to jednak nie żona wystawiła napis, skoro fundator nie potrafił określić wieku zmarłego. Początek związku nastąpił w wieku 33 lat, więc mógł być kolejnym. Nie da się natomiast skorelować lat służby i początku małżeństwa, gdyż nie wiadomo, kiedy mężczyzna zaciągnął się do wojska. Stosunkowo bogata ikonografia poświadcza żywszy stosunek do wiary (omówienie niżej), a określenie *inlibatus* może oznaczać bezgrzeszność⁸.

4	5.14151	LX[...]	depositvs Crescentio IIII idvs ivl qvi vixit annvs LX[...] qvi fecit cvm comparem svam annvs XXXVIII in pa[ce] Lvlia (=Iulia) fecit [c]onpari svo in pace, litery 4.5 cm, cały

Żona wystawiła napis dla męża zmarłego w wieku od mniej więcej 60 do 70 lat. Związek trwający 39 lat wyznacza początek małżeństwa mężczyzny na wiek między 20 a 31 lat, więc w drugim przypadku były to kolejny związek. Określenie, że żona wykonała tablicę *compari suo*, wskazuje na pewne zaangażowanie uczuciowe.

5	6.17097	73.--	piis (=dis manibus) B(a)nia Terentia fecit marito svo Nonio Manrylio (Maurilio) qvi vix ann LXXIII fecit cvm conivgem svam ann XLIII qvi fvit [c]jancellarvs primi ioci (=loci) campi boari ann(os) XXVI in pa(ce), odpis, IV w.

⁷ Wikariusz, zarządca diecezji (w tym przypadku Rzymu), ale z ramienia prefekta pretorium, więc służąc w pionie wojskowym, mógł być traktowany jako żołnierz, choć spełniał raczej funkcje administracyjne (Jones, 1975, s. 107, 141-142, 170, 187, 208).

⁸ Może oznacza, że na tym urzędzie nigdy nie złożył ofiary bogom (Janssens, 1981, s. 129-130).

Tym razem to żona o dwóch imionach umieściła swe imiona (jej i męża rzymskie) na początku napisu, wykonanego dla męża, obdarzonego tradycyjnym, rzadszym w napisach z katakumb, terminem *maritus*, także o dwóch imionach, zmarłego w wieku 73 lat, po małżeństwie trwającym 43 lata⁹. Jako strażnik pierwszego wejścia na rynek wołowy pracował 26 lat¹⁰. Funkcja ta musiała wyróżniać go z otoczenia, skoro żona podała, że tak długo ją pełnił. Małżeństwo zawarł w wieku 30 lat, a więc mógł to być związek powtórny. Nie da się powiązać stażu pracy z przebiegiem małżeństwa, gdyż nie wiadomo, kiedy rozpoczął pracę na wspomnianym stanowisku, a też wątpliwe, by wykonywał ją do śmierci.

6	3.8799	65.-.-	Bonifatia sibi et conpari svo Ivstino benemerenti fecit qvi bixit annis LXV et fecit cvm conpare sva annis XLV, odpis, cały

Fundatorką tablicy dla męża zmarłego w wieku 65 lat była żona, która jako właścicielka grobu, gdyż kupiła go dla nich, wymieniła się na początku napisu. Oboje mają pojedyncze imiona rzymskie, a przeżyli ze sobą 45 lat, więc początek związku męczyzny nastąpił w wieku 20 lat. Tablica jest skromna, ale żona dała wyraz uczuciom w postaci określenia, że przeżyła związek *cvm conpare svo*, któremu dedykowała napis jako *benemerenti*.

2. Inskrypcje upamiętniające mężczyzn bez podania wieku zmarłych

Nr	Nr ICUR	Dł. małżeństwa	Napis
1*	10.26370	34.-.-	Flavia Evcarpia coivx fecit Flavio Marino coivgi benemerenti qvi vixit mecv annis XXXIIIIB vibas in pace, wymiaru liter nie podano, cały
2*	1.2046 1	35.-.-	Fr. tablicy: [...]i dana et [... fecit] sivi et co[]niugi qui]jevit cvm [... vixit] annis XXXV[... dep ...d]ecb in pace, litery 2.5 i 3.0
3*	2.6441 b	35.-.-	Fr. tablicy: [...]II cvm qvo vixit annis XXXV [...], litery 3.5 cm
4*	4.10045	35.-.-	[...]nvs qvi fecit cvm Nepvtiana [uirgin]ia sva an XXXV depositvs [est ...]I idvs septemb inpa[ce], litery 5.0 cm
5*	9.23803	35.-.-	Apsvio Cecilio Diaboni coivgi karissimo incomparab(i)li Licinia Victoria conivx fecit cvm qven vixit annis XXXV qvi dormit in pace, litery 2.5 cm, cały

⁹ Termin *maritus* należał do frazeologii klasycznej, związanej z małżeństwem pełnoprawnym (Treggiari, 1991, s. 6-7, 414).

¹⁰ *Cancelarius* = *ostiarus*, na Forum Boarium nad Tybrem, u podnóża Palatynu (Bisconti, 2000, nr XXIa7, s. 252; ICR nr 49, s. 66-67).

6*	8.23103	36.9.15	Valeria Concordia marito dvlcissimo cvm qvo vixit annis XXXVI m VIII d XV [...] pace Avreljo Cvfrate, odpis, wydawca: Eufrates
7*	8.23172	40.-.-	Bera Florentio conpari benemerenti cvn qvo vixit annos XL in paces, odpis, cały
8*	10.27201	40.10.24	Fr. tablicy: [...]o conpari benemerenti in pa[ce] qvi vixit cvm eam an XL [mes] X d XXVIII dec(essit) VI kal o[ctob], lityry 3.5 i 4.5 cm
9*	8.23218	42.-.-	Leontio coivgi karissimo Rvфина bene vibenti fecit inpace qvi mecvm vixit iv (= in) coivgio an XLII, odpis, cały
10*	4.11097	45.-.-	[Gratiano et Dagal]aifo con[s...] cvm vxore annvs XLV [... ma] rtias [...]r fecit [bene me]renti in pace d[ormit?, dei?], data śm./ poch. 366 r., lityry 4.7 cm
11*	4.11487	50.-.-	Fr. tablicy: [...]pe qvi vixit annos [...] [...] cum q]va fvit annos L be[ne mere]nti in pace, lityry 4.5 cm
12*	1.2222	50.-.2	d p Evgrafi V kal ianvarias qvi vixit cvm virginiam svam annos L d II benemerenti in pace, lityry 4.5 cm, cały
13*	8.22565 = 1.1699	50.10.-	Florentia Mercvrio coivgi benemerenti cvn qvem vixit annos L menses X semper concordēs depositvs VI idvs ivnias, lityry 5.0 cm, cały
14*	8.21641	52.-.-	Fr. tablicy: [...]jilio Albino coivgi [...cum q]em vixit [...] LII def VIII kal [...], lityry 4.0 cm, wiek, dł. związku?
15*	6.17076	60.-.-	Mevns (= Maevivs, dopisek nad imieniem Maximinus) Maximino conivgi dvlcissimo cvm qvem vixit annos LX Marcia Maximina fecit, lityry 4.0 cm, cały, pomyłka w długości związku? lub wiek zmarłego
16*	2.6291	69.-.-	benemerenti coivgi Pontian[o in pace] fecit qvi vixit mecvm ann LXVIII [et iis?] dignis lvce fecissti Pontiane Lvceha[na uxor] et fili bene merenti fecer[unt ...], lityry 4.5 cm

W przedziale czasu trwania małżeństw od 34 do niepełnych 40 lat mamy do czynienia z sześcioma tablicami. Wszystkie zostały wystawione przez żony. W przypadku małżeństw dwumiennych raz żona postawiła swoje imiona na początku, ale dedykowała napis dla męża *benemerenti* i wyraziła przekonanie, że spoczywa on w pokoju. Mają oni wspólne gentilicium, ale żona cognomen grecki, więc należeli do tej samej familia, będąc wyzwoleńcami, a jej przewaga opierała się na innych niż pochodzenie czynnikach (poz. 1*). Podobnie było w napisie z poz. 6*. Ta fundatorka z kolei dedykowała napis najśłodszemu mężowi, określonym terminem formalnym, tradycyjnym jako *maritus*, choć miał cognomen grecki. Umieszczenie własnych imion na początku nie oznaczało zatem deprecjonowania męża, ale chęć podkreślenia własnej roli jako fundatorki. Odwrotna sytuacja wystąpiła w napisie, gdzie żona o dwóch imionach umieściła trzy imiona męża na początku napisu i nazwała go najukochańszym i niezrównanym oraz wyraziła przekonanie, że śpi w pokoju (poz. 5*).

Wśród pozostałych trzech napisów wyróżnia się dedykacja Neputiany dla męża o imieniu zapisanym na początku tekstu. Określiła siebie jako *[uirgin]ia sva*, co zawiera

zarówno aspekt uczuciowy, jak i świadectwo percepcji ideału małżeństwa chrześcijańskiego, opierającego się na 'czystości' obyczajów, a nie przyziemnym pożądaniu (*virginia*)¹¹. Staranne wykonanie tablicy podkreśla większy, niż przeciętny, rozmiar liter (poz. 4*)¹². Na tablicy zachowanej fragmentarycznie zapisano natomiast, że to małżonek zakupił grób dla siebie i żony. Pożycie określono *qvievit*, mianem przynależnym raczej do opisu stanu pośmiertnej szczęśliwości, więc nietypowym w tym miejscu, chyba że chodziło o spokojne pożycie, bez konfliktów (poz. 2*)¹³.

Kolejny przedział tworzą dane o związkach trwających między 40 a niepełne 50 lat, znajdujące się na czterech tablicach. I tu mamy przypadek umieszczenia imienia fundatorki na początku napisu, ale też dedykacji dla małżonka jako *benemerenti* (poz. 7*). Odwrotnie zrobiła fundatorka napisu dla ukochanego męża, dając jego imię na początek napisu i zapisując, że ich związek był udany (lub jego życie, poz. 9*). Napis z poz. 8* wyróżnia się dokładnością podania czasu związku i określeniem *benemerenti*, a z poz. 10* tym samym epitetem oraz wzmianką, że spoczywa wiecznym snem lub w Bogu.

Następna grupa sześciu napisów to dane o trwaniu małżeństwa między 50 a ponad 60 lat. Także w tej grupie fundatorka umieściła swoje imię przed imieniem męża i ponownie nazwany został on jako *benemerenti*; nieco dokładniej, co do miesiąca żona określiła też długość trwania małżeństwa, zawsze zgodnego, co jest rzadką formułą w napisach chrześcijan. Tablica jest starannie wykonana, dziwi tylko brak podania wieku zmarłego (poz. 13*).

Odwrotnie postąpiła następna fundatorka, podając imiona męża na początku. Miała z nim wspólne *cognominum*, mogli więc być wyzwoleńcami. Określiła go jako najśladszego, co jest znaczące wobec faktu 60-letniego pożycia, a oboje mieli ponad 80 lat (poz. 15*). Natomiast żona o jednym imieniu także pojedyncze imię męża zapisała na początku napisu i określiła jako *benemerenti*. Przeżyli razem 69 lat, a więc mąż zmarł w wieku co najmniej ponad 90 lat, żona zaś miała wtedy najmniej około 80 lat. Współfundatorami napisu były także dzieci, których wiek również musiał być poważny. Zamieścili inwokację *dignis Ivce fecissti*, życząc ojcu wiecznej szczęśliwości (poz. 16*).

W kolejnym napisie żona podała imię męża na początku, z dopiskiem *benemerenti*, ale o sobie napisała tylko, że przeżył z nią 50 lat i dwa miesiące *cvm virginiam svam*, co zawiera w sobie aspekt religijny i uczuciowy (poz. 12*). Treść mocno uszkodzonej tablicy z poz. 14* mówi o związku trwającym 52 lata, czyli umierając, żona miała co najmniej 70 lat. W najbardziej uszkodzonym napisie tej grupy zachował się tylko epitet *benemerenti* (poz. 11*).

Ogółem małżeństwa trwały 31-40, 34, 35 (5 razy), 37, 39, 40, 40.10, 42, 43, 45 (2 razy), 50, 50.2, 50.10, 60, 69 lat. Tym samym w przedziale 31-40 lat było ich 10, w obrębie od ponad 40 do 50 lat było 7 związków, a w grupie od ponad 50 do 69 lat – 4 małżeństwa.

¹¹ *Virginia* (Janssens, 1981, s. 107-117; Carletti, 2008, s. 184-185; Clark, 1993, s. 52-53 i passim).

¹² Na ogół stosowano litery wysokości 3-4 cm.

¹³ Nie wiadomo, czy zachowana cyfra dotyczy długości trwania związku, czy wieku.

Oznaczanie pożycia w małżeństwie dla obu grup napisów jest dosyć jednolite i dzieli się tylko na dwie grupy określeń. Termin *fecit* był używany na dwa sposoby, fundatorka zleciła wykonanie tablicy (poz. 6, 2*¹⁴), a częściej, że żyła z mężem. To drugie znaczenie, może nadinterpretując, oznaczałoby 'wykonanie zadania' w postaci bycia do końca w związku, ale może oznaczać po prostu: 'przeżyła' w małżeństwie pewną liczbę lat (poz. 2-5, 4*, 5*, 10*). Równie często, ale z większym naciskiem na wspólną egzystencję, stosowano termin *vixit*: *cvm qvem, cvm qva* itp., *mecvm vixit*, co nadawało określeniom związku bardziej osobistego charakteru: żył z nią, żył ze mną, żyłam z nim (poz. 3*, 5*-9*, 12*-5*). Skromniejsza formuła to tylko zapis *cvm vxore* (poz. 10*), a w końcu chłodne: była z mężem – *cvm qva fvit* (poz. 11*). W pojedynczych przypadkach związek określono jako *convixit*, z naciskiem zatem na obustronne relacje (poz. 1) i jako przebiegający w harmonii, bez konfliktów: *cvn qvem vixit annos L menses X semper concordet* (poz. 13*), a nawet [... *fecit*] *sivi et co[niugi qui]evit cvm /.../*, co omówiłem wyżej (poz. 2*).

II. Epitafia dla kobiet

1. Inskrypcje z podaniem wieku zmarłych

Nr	Nr ICUR	Wiek	Napis
1	9.23775	62,3.-/ 64,3	[Ae]miliae Victorcae conivgi castissimaf et incomparabili ffinaf qvaf vixit annis LXIC m III et in conivgio persfvfravit annis XXXVII m VIII Trfmflivs Fortvntavs mxritvs, litery 3.0 cm, cały, wiek: LXII, LXIV?

Pozycję żony zmarłej w wieku 62 (lub 64) lat i trzech miesięcy mąż podkreślił poprzez wymienienie jej na początku napisu. Przeżyli ze sobą 37 lat i 8 miesięcy, więc związek zawarła w wieku 24 lat i 7 miesięcy lub 31 lat i 7 miesięcy, w drugim przypadku być może było to małżeństwo powtórne. Fundator starał się o oryginalny wygląd tablicy poprzez zamianę litery 'e' na 'f' i 'a' na 'x', co jednak wygląda pretensjonalnie, natomiast dowody uczuć i przywiązania do żony, w postaci nazwania jej najczystsą i niezrównaną, wytrwałą w małżeństwie, wydają się szczere.

2	5.14607 1.1739	66.-.- lub 49	1.1739: domine conivgi benemerenti Egnativs am dvl Sabine me ben vix an XXXϸII LXVI qi[...] im p, wyd.: w. 1: animae dulci, w. 2: quae mecum bene vixit annos XXXVIII LXVI quae vixit, litery 4.5 cm; 5.14607: domine coivgi bene merenti Egnativs am (=animae) dvl(ci) Sabine q(vae) me(cum) ben(e) vix XXXϸII d XVI qi[eu]it an]n XLϸIII m [...] im p, litery 3.5 cm, więc tu wiek 49 lat

¹⁴ Numer z* oznacza pozycje w tabeli, w których podano tylko czas trwania małżeństwa.

Choć mąż nazwał żonę *domina*¹⁵ i słodką duszą oraz dedykował jej napis jako *benemerenti*, to jednak swoje imię umieścił przed imieniem żony, zmarłej w wieku 66 lub według innej wersji napisu w wieku 49 lat, a trwanie małżeństwa w obu przypadkach określono na 38 lat. W pierwszym przypadku początek jej związku przypadł na wiek 28 lat (druga wersja 28 lat i 16 dni), a w drugim na 21 lat, co w obu przypadkach jest prawdopodobne. W obu wersjach mąż określił pożycie jako dobre, wzorowe. Nie wiadomo, niestety, ile sam miał lat, wchodząc w małżeństwo.

3	1.3181	60.-.-	Gratiano et Probo cos tert non feb ego Constantivs compari meae A ✠ grige qve vixit ann LX et mecvm fecit an XL m VIII d VIII XIII (jako ilość godzin?), data śm./poch. 371 r., odpis, cały

I w tym przypadku mąż postawił swoje imię na pierwszym miejscu przed żoną zmarłą w wieku 60 lat. Przeżył z nią 40 lat, 8 miesięcy i 8 dni, a może i 14 godzin. Tym samym początek związku nastąpił w wieku 19 lat i 4 miesięcy. Dowodem przywiązania jest podanie tak dokładnych danych o małżeństwie, dedykowanie napisu *compari meae* oraz wplecenie w imię chryzmonu: A ✠ *grige*, wyrażającego przekonanie o jej bezgrzesznym życiu i o tym, że zostanie dzięki temu zbawiona.

4	8.23442 = 1.1261	60.-.-	hic reqviescit in pace Filicissima qvae vixit annvs LX qvae fecit cvm viro svo annvs XLV deposita pridie kal ian Honorio avg VII Hilaranvs contra votvm posvit, na dole wieniec, orantka w welonie, na głowie corona caelestis, litery 4.0 cm, data poch. 407 r., cały

Pozycja żony, zmarłej w wieku 60 lat, została mocno wyeksponowana. Jej imię jest na początku, a mąż wymienił swoje dopiero na końcu napisu. Żyli ze sobą 45 lat, a więc kobieta wstąpiła w małżeństwo w wieku 15 lat. Fundator zadbał zarówno o element doczesnej relacji, określając konsularnie datę pochówku, jak i zaznaczenie uczuć (żyła *cvm viro svo*¹⁶), a także wspomniął, że ustanowił tablicę zgodnie ze złożonym ślubowaniem, iż ją upamiętni¹⁷. Zatoszczył się również o akcenty religijne poprzez stwierdzenie, że spoczywa w pokoju, i pokazanie zmarłej jako błogosławionej oranki w welonie

¹⁵ Por. przyp. 38.

¹⁶ Termin *vir* na określenie męża był dosyć częsty w napisach z katakumb (Janssens, 1981, s. 127-132); w klasycznych napisach oznaczał męża jako dojrzałego mężczyznę (Treggiari, 1991, s. 7; Carletti, 2008, *passim*).

¹⁷ *contra votum posvit* było formułą typowo klasyczną, ale zaadaptowaną przez chrześcijan, choć nie używano jej często: tu może oznaczać lepsze wykształcenie fundatora i przywiązanie do klasycznej kultury (Carletti, 2008, s. 118-123; Buonocore, 1987, s. 84) w niechrześcijańskich inskrypcjach nagrobnych z Rzymu (Lattimore, 1962, s. 301-340).

i *corona caelestis* oznaczającym bezgrzeszność, wieniec zaś jest symbolem w wyścigu prowadzącym do doskonałości, w którym nagrodę wypłaci Chrystus¹⁸.

5	2.4245	ok. 75?	conivgi karissime Agapeni qvae vixit cvm compare svo ann LV m I d V dp X kal ian se vivo fecit Crescentianvs dp III k s q vi an C et vnv, litery 4.0 cm, sarkofag, tablica cała, podtrzymywana przez dwa nagie, skrzydlate amorki

Nieznany fundator ustanowił napis dla małżonków. Tablicę dla żony, z którą przeżył 55 lat, 1 miesiąc i 5 dni, oraz dla siebie przed śmiercią ufundował mąż, który później zmarł w wieku 101 lat i pochowali go nieznani krewni lub dzieci. Niestety nie wiemy, w jakim wieku zmarła kobieta, być może miała około 75 lat, o ile wyszła za mąż około 20. roku życia. Mąż cenił ją, skoro nazwał ukochaną, a związek z sobą określił jako *cvm compare svo*. Zadbął też o pochówek w sarkofagu, a tablica na nim była starannie wykonana, skoro litery napisu miały 4 cm wysokości, gdy na ogół, z racji braku miejsca, napisy na tablicach sarkofagowych wykonywano literami 2-3-centymetrowymi; dodatkowo tablica była podtrzymywana przez amorki, co z racji klasycznego charakteru tego motywu wskazuje być może na letni stosunek fundatora do wiary.

6	1.798	pm 60	[...de]posita [...in pa]jce Cvlinaria [...cum marito vix]it ann X[... uixit annos pl] m LX idvs a[ugustas...], odpis

Z racji dużych uszkodzeń tablicy trudno coś więcej powiedzieć o kobiecie zmarłej w wieku około 60 lat. Mąż, nazwany oficjalny terminem *maritus*, przeżył z nią od kilkunastu do kilkudziesięciu lat. Być może był to jego kolejny związek i nie miał dokładniejszych o niej informacji lub inni, niż mąż, fundatorzy (np. dzieci z pierwszego małżeństwa) nie mieli o niej pełniejszych informacji.

2. Inskrypcje upamiętniające kobiety bez podania wieku zmarłych

Nr	Nr ICUR	Dł. małż.	Napis
1*	3.9250	35.6.-	Caecilvs Marcianvs Vlpiae Sabinae conivgi svae dvlcissime bene merenti cvm qva vixi annis XXXV mens VI, odpis, cały
2*	4.10122	36.-.-	dp Qvintillies kalendis aprilis qve fecit cvm compare svo annis XXXϚ Taeodotvs coivgi bene merenti fecit et sibi in pace, litery 4.0 cm, cały
3*	9.23981	37.-.-	Hilarinvs Hygiati conivgi bene merenti qvae vixit mecvm ann XXXVII et filias matri pientissime in pace, litery 3.5 cm, cały

¹⁸ Orantka (Iwaskiewicz-Wronikowska, 1981, s. 181-184); *corona caelestis* (Brekelsmans, 1965, s. 100-101) na podstawie Listów Cypriana.

4*	ECO 13, s. 140-141	38.-.-	m(e)m(oriae) Valeriae Mariae M. Valerivs Epagathvs cosserve sorori et conivgi [c]vm qva vixit an(nis) XXXVIII v(i)v(vs) (?) pos(uit), u góry ✕ w podwójnym okręgu, pod nim dwie ryby, cały, III w.
5*	7.20669	40.-.-	(napis kursywą, odczyt wydawcy:) [...] cumparui Saturninus a Susto locum uisomum auri solidos duo in luminare maiore que posita est ibi, que fuit cum marito an XL, z lewej na dole liść, pod napisem ptak i nieokreślony kształt zbliżony do kwadratu, odpis
6*	9.25041	40	Caeciliae Cogitatae maritvs fecit q v en n XXXX mecv, litery 2.0 i 3.5 cm, cały
7*	7.19160	pm 40.-.27	anima dvlcis Paterna qvae vixit mecv annis pm a XL di XXϸl coivgi castissime, po prawej ptak z gałązką palmy w pazurkach, odpis, cały
8*	1.335	41-49	Avr Marcellvs lvlie Troadi coivgi [dvlcis]sime feci cvm q[ua] vixit annis XL[...], małe uszkodzenia tekstu, odpis
9*	1.2259	42.-.-	Fvria Restvta dep VIII kal oct qve vicxii annis XLII cvn conparen svn in pace, litery 4.0 i 5.0 cm, cały
10*	9.25224	42.-.-	Gratae conivgi inconparabili Hermagoras cvm qva vix ann XLII, litery 2.5 i 3.7 cm, cały
11*	7.20638	44.-.-	Florentie vene cegenti (=qviescenti) Mercvrivs maritvs fecit qvi iecit (=qve fecit) cvm eo anos n XLIIII in pace, odpis, cały
12*	1.2135	45.-.-	Fr. tablicy: Agap[iteni] coivci [vixit] annos mecvm XLV, litery 5.0 i 6.0 cm, u góry fr. obramowania tablicy
13*	5.15273	46,7.-	Avrel(ius) Natalis Avrel[iae] Evniae conivgi [opti]mae [et] benemerenti q[uae] mecu]m vixit annis XLVI m VII sine vlla qvaerella, litery 3.5 cm, cały
14*	10.26385	48.-.-	Eracij[o] et Agape pa]rentibvs benemerentibvs qvi vixervn inter se anis XLVIII decaesit pos annos VII Agape vos in pac(e), litery 3.2 i 5.0 cm
15*	2.5613	50,8	Fr. tablicy: hic posita est [... fecit] cvm maritv a[nn] ... uixit super coniu]gem a L mes VIII, odpis
16*	4.9549	52.-.-	post sextvm consvatvm [...] kal noven defvnta est Vincentia (cui...) [ille] maritvs Vincent(ianus) pater fvit svpervixit svper m[aritum] suum annos] [tot] per(it aute)m Vencentia annorvm [tot] in pri(die) natalem sv(um que c]vm marito fe(cit anno)s nvmero LII, litery 3.5 cm, data śm. 307 r.

W ramach przekazów, w których tylko podano lub tylko zachowała się długość małżeństwa, mamy cztery teksty dotyczące czasu trwania małżeństw od ponad 30 do niepełnych 40 lat. Mąż o dwóch imionach ufundował tablicę żonie także o dwóch imionach, ale swoje postawił na początku napisu (poz. 1*). Imiona są tradycyjne, rzymskie. Żonę, z którą przeżył ponad 35 lat, obdarzył emocjonalnymi, ale i wyrażającymi szacunek epitetami *conivgi svae dvlcissime bene merenti*.

Także mąż, tym razem jednoimienny, podał swoje imię przed imieniem żony, ale to on miał imię rzymskie, a żona greckie (poz. 3*). Przeżył z nią 37 lat i obdarzył epitetem *benemerenti*, a dzieci, jako współfundatorzy (mogły mieć 20 kilka lat), dodały epitet

najpobożniejsza¹⁹. Mimo więc być może pochodzenia wyzwoleniczej kobieta cieszyła się dużym poważaniem w rodzinie.

Rozbudowany treściowo jest napis, w którym podwójne imię żony mąż umieścił na początku, a swoje potrójne po jej imionach (poz. 4*). Obydwoje mieli cognomina greckie, a dopisek *conserve* może oznaczać, że byli (teraz nie?) niewolnikami jednej familia. Określenia, że była siostrą i żoną, oddają wczesny ideał chrześcijańskiego małżeństwa, w którym bardziej akcentowano pokrewieństwo dusz w wierze niż doczesny związek²⁰. C. Carletti sądził, że środowisko, w którym żyli, było zdominowane przez klasyczną kulturę, stąd taka deklaracja wiary, choć zakamuflowana symbolami w postaci Chi – Ro i ryb²¹. W sferze ikonograficznej zadbano o bezdyskusyjną deklarację wiary poprzez wczesną formę chrzmonu i wizerunek ryb pod nim, co sugeruje początek III w., a nawet drugą połowę II w. Napis ten pokazuje, jaką ewolucję przeszło myślenie o związku, od duchowości do postrzegania głównie realiów życiowych.

W ostatnim napisie z tej grupy mąż wyeksponował imię żony, dedykując jej napis jako *benemerenti*, zaznaczył przy tym dokonanie zakupu grobu, co gwarantowało mu pochówek w tym samym grobie i zachowanie własności przez rodzinę (poz. 2*).

Następny zespół napisów opiewa trwanie małżeństwa od 40 do niepełnych 50 lat i tworzy go dziesięć tekstów. Imię żony na pierwszym miejscu pojawiło się w czterech przypadkach. W poz. 5* mąż nagromadził treści dotyczące nie tyle żony, ile zabezpieczenia podwójnego grobu, który zakupił za dwa solidusy, a więc sumę dla członka warstwy średniej dużą (Jundziłł, 1984, s. 14-23 i passim).

Jakby wtrąceniem zaznaczył, że z żoną przeżył 40 lat. Za większym zaangażowaniem w związek przemawia jednak umieszczenie symbolu kruchości jej doczesnego życia (liść) i przekonanie, że dusza dostąpi zbawienia (ptak)²².

Kolejny napis jest zwięzły (poz. 10*), ale zawiera wyróżniający żonę epitet niezrównana²³. Jej uprzywilejowanie mogło wynikać z faktu, że miała tradycyjne imię rzymskie, a on greckie, może jako wyzwoleniec. Identyczna sytuacja wystąpiła w następnym napisie (poz. 11*), ale tu fundator wyraził jedynie przekonanie, że zmarła zażywa wiecznego spokoju, nie charakteryzując ich związku²⁴.

Napis w poz. 6* zawiera informację o zmarłej żonie dwóch imion, ale mąż wspominał o sobie tylko poprzez zaznaczenie swej pozycji, określając siebie klasycznym terminem

¹⁹ Por. przyp. 40.

²⁰ Por. artykuły w „Vox Patrum”: *Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie starożytnym*, 1985, z. 8-9, s. 81-320.

²¹ Carletti, 2008, nr 13, s. 140-141; grafika tablic (Fasola, 1978, s. 65-76). Wyrazistym przykładem zastosowania takiego symbolu jest sarkofag ze Stambułu (Gough, 1973, fot. 101, s. 118-119).

²² Na prawo od ptaka znajduje się nieokreślony znak zbliżony do kwadratu, co mogło sugerować doskonałość, ale to raczej jakieś oznaczenie techniczne.

²³ *Incomparabilia*, por. przyp. 36.

²⁴ *qviescit* ECO, s. 118-119.

maritus, co mogło oznaczać lepszą sytuację prawną ich związku. W kolejnym napisie jest podobnie (poz. 9*), zaś mąż określił się jako ten, z którym żona żyła jako *cvn conparen svn*, a więc dostrzegał uczucia ich wiążące. Błędy w zapisie sugerują braki w wykształceniu i może niższy status ekonomiczny, bo tablica ma skromny wymiar, mimo większych liter.

Napis dla żony, bez zapisu imienia męża (poz. 7*), zawiera duży ładunek uczuć, gdyż tekst otwiera epitet „dusza słodka”, zarówno religijny, jak emocjonalny²⁵. Nazwał ją także „najczystsza”²⁶. Trwanie związku określił pozornie w przybliżeniu (*plus minus*), ale podał przy tym z dokładnością co do dnia, co niektórzy epigraficy oceniają jako chęć popisania się wykształceniem, a ja odbieram jako pretensjonalność²⁷. Fundator zadbał także o stronę ikonograficzno-symboliczną. W określeniu dni trwania małżeństwa umieścił episeimon (kolejny popis wykształcenia?), a po prawej stronie tekstu wizerunek ptaka z gałązką palmową, co wyrażało jego przekonanie, że żona zwycięsko zakończyła życie, uzyskując zbawienie. Następny tego typu napis dla żony o greckim imieniu ma bardzo skromną treść, ale fundator zadbał o estetykę tablicy, dając jej obramowanie i zapisując tekst większymi, niż w innych tablicach, literami (poz. 12*).

Jak poprzednio, mamy także do czynienia z odwróceniem sytuacji, mąż wymienił siebie na początku napisu, a żonę, również o dwóch imionach, po sobie, przydał jej jednak epitet „najśodsza” mimo małżeństwa trwającego nawet 49 lat (poz. 8*). Dwuimienny mąż i żona Aureliusze, więc wyzwolenicy lub ich potomkowie, żyli ze sobą prawie 47 lat, a mąż po tak długim okresie pożycia wyrażał się o partnerce w superlatywach jako najlepszej i o poważanej pozycji, związek zaś określił jako bezkonfliktowy²⁸. Użyta frazeologia wskazuje na recepcję klasycznych wzorców, a więc dobre wykształcenie jego i może całej rodziny (poz. 13*).

Wyjątkowy w omawianej grupie tekstów jest napis ufundowany przez dzieci rodzicom o pojedynczych greckich imionach (ojciec wymieniony na pierwszym miejscu), którzy przeżyli ze sobą 48 lat, a dedykowano go obojgu jako *benemerentibus*. Tablicę wystawiono po śmierci matki, która przeżyła męża o siedem lat, jej wiek określa więc dodanie do 48 lat małżeństwa jeszcze siedmiu lat, czyli jeśli wyszła za mąż, mając około 20 lat, zmarła w wieku około 75 lat. Nie da się natomiast wyliczyć wieku męża, ale dzieci w chwili śmierci matki mogły mieć ponad 40 lat (poz. 14*).

Ostatnią grupę dwóch tekstów tworzą napisy donoszące o małżeństwach trwających ponad 50 lat. Są one przy tym mocno uszkodzone, a tym samym częściowo trudne do zrozumienia. Tablica z pozycji 15* zawiera przekaz pozornie mówiący o tym, że żona przeżyła męża o 50 lat i 7 miesięcy. Teoretycznie można założyć, że po zawarciu związku

²⁵ Por. przyp. 39.

²⁶ *Castissima*, por. przyp. 40.

²⁷ Określenie *plus minus*: Sgarlata, 1991, s. 71-77, 100-102.

²⁸ *conivgi [opti]mae [et] benemerenti q[uae] mecu]m vixit /.../ sine vlla qvaerella*, końcowa formuła pochodzi z klasycznej epigrafiki niechrześcijańskiej. Por. Lattimore, 1962, s. 278-279.

zmarł w wieku np. 30 lat. W takim przypadku byłby raczej ślad pochwały, że tyle lat przeżyła jako wdowa. Fraza, że przeżyła męża, jest z kolei uzupełnieniem wydawcy. Zakładam, że jednak chodzi o długość związku lub wiek drugiego zmarłego.

W ostatnim napisie, fundacji ojca żony, także niestety uszkodzonym w miejscach, gdzie podano informacje o wieku, zachowała się tylko informacja o trwaniu związku przez 52 lata i o tym, że żona przeżyła męża o pewną liczbę lat. Córnka i ojciec mieli wspólne *cognominum*. Tekst posiada pewien aspekt religijny, gdyż zapisano, iż przeżyła ileś lat przed swymi 'narodzinami', czyli śmiercią (*pridie natalem svvm*), tym samym zasygnalizowano rozumienie śmierci jako powtórnych narodzin (poz. 16*).

Określenia przebiegu związku, podobnie jak w grupie fundacji dla mężczyzn, opiera się na frazach *fecit...* i *vixit...* W pierwszym przypadku to zwroty *mecvm fecit* (poz. 3), *qve fecit cvm viro svo annos* (poz. 4), *qvi iecit (= qve fecit) cvm eo annos* (poz. 11), *qve fecit cvm compare* (poz. 2*), *fecit cvm maritv ann* (poz. 15*), *cvm marito fecit annos* (poz. 16*), w drugim: *qve vixit cvm compare svo* (poz. 5), *[cum marito vix]it ann* (poz. 6), *qve vicxii annis XLII cvn comparen svn* (poz. 9*), *cvm qva vixit* (poz. 1*, 4*, 8*, 10* *vix*) *qvae vixit mecvm* (poz. 3*, 7* *mecv*, 13*), *[vixit] annos mec v* (poz. 12*), *qve mec v bene vixit* (poz. 2). Wyjątkowo dzieci o rodzicach napisały *qvi vixervnt inter se* (poz. 14*).

Dodatkowo pojawiły się bardziej oryginalne zwroty: *in conivgio persvfravit aniis* (poz. 1), *qve fvit cvm marito* (poz. 5*), oraz niezrozumiałe *qv en n XXXX mec v* (poz. 6*). Rodzaj stosunków oceniono incydentalnie: *sine vlla qverella* (poz. 13*) i *qve mec v bene vixit* (poz. 2).

3. Długotrwały okres przebywania w stanie wdowieństwa

Nr	Nr ICUR	Wiek	Napis
1	4.11881	65.-.-	Valerivs Herm[as fecit Valerie] Dafne qvi inter [svos uixit] ann VI vidva s[ub marito ann] XLIII de seqvl[o exiuit nata] ann LXV [...] Vale[r]ius, Valeria?, litery 1.8 cm, fr. sarkofagu

Brat (?) wystawił siostrze (?), zmarłej w wieku 65 lat, tablicę na sarkofagu, oznajmiając, że „żyła między swoimi” sześć lat, co być może odnosi się do lat małżeństwa, a jako wdowa przeżyła 43 lata. Oznacza to, że zawarła małżeństwo w wieku 16 lat, więc dosyć wcześnie jak na związki poświadczane w katakumbach, a męża straciła, mając 22 lata. Mimo że pochówku dokonano w sarkofagu, więc rodzina była bogata, to napis jest skromny i oszczędny w treści. Przydano jednak akcent religijny, gdyż napisano, że „odeszła z tego świata, by się powtórnie narodzić”.

2	9.24120	80.5.26	Rigine vene merenti filia sva fecit vene Rigine matri vidvae qve sedit vidva annos LX et eclesa numqva(m) gravavit vnibyra qve vixit annos LXXX mesis V dies XXVI, odpis, cały

Tym razem córka, niepodająca swojego imienia (określenie *filia sua*, co podkreśla uczucia żywione do matki), wystawiła tablicę matce, która zmarła w wieku 80 lat 5 miesięcy i 26 dni, określonej jako *benemerenti*. Jako wdowa przeżyła aż 60 lat i być może została zaliczona przez gminę do stanu wdowiego, ale jak zaznaczyła córka, „nigdy nie była ciężarem dla wspólnoty”, gdyż to ona ją utrzymywała. Dzięki temu zasłużyła na epitet *univira*. Zawarła więc związek w wieku około 20 lat²⁹. Córka musiała się urodzić na krótko przed śmiercią ojca i w chwili wystawienia tablicy miała ponad 60 lat.

Zwraca uwagę dbałość o stronę ikonograficzną tablicy, która ma mocną wymowę religijną. W środku napisu wyobrażono trzy gałązki palmy, jako symbol zwycięstwa nad śmiercią, natomiast w poprzek czwartego i piątego wersu umieszczono trzy listki o przedłużonych łodygach, z których wychodzą gałązki palmy (?), w dodatku z lewej strony tekstu widnieje ptak z gałązką oliwną w pazurkach. Silnie podkreślono przez to wiarę w uzyskanie przez zmarłą zbawienia dzięki pobożnemu życiu (listki tworzące gałązkę palmy) podkreśloną wizerunkiem ptaka z gałązką oliwną, co było symbolem takiego właśnie życia³⁰.

3	4.12416	100 minvs [...]	hic Damasi mater posvit Lare[n]tia memb[ra] qvae fvit in terris centvm minvs[octo?... a]nnos sexaginta deo vixit post foe[dera prima] progenie qvartv vidit q[u]jae [...], litery 3.3 cm, niedbale

Laurentia, matka papieża Damazego, zmarła w wieku niepełnych stu lat³¹ i także przeżyła jako wdowa 60 lat po śmierci męża Antoniusza (Kelly, 1997, s. 52-54). Jeśli miała 90-92 lata, to mąż zmarł, gdy miała 30 lat. Obok syna Damazego oraz córki Irene miała być może jeszcze dwoje dzieci, tym samym małżeństwo trwało kilka lat, może dziesięć, a wtedy zawarłaby je około 20. roku życia.

4	2.5613	50,8.-	Fr. tablicy: hic posita est [... fecit] cvm maritv a[nn] ... uixit svper coniu]gem a L mens VIII, kropki, odpis

Uszkodzenia tekstu nie pozwalają jednoznacznie ocenić tego przekazu. Urwana wzmianka o trwaniu związku nie zawiera danych liczbowych, a uzupełnienie wydawcy w postaci [... uixit svper coniu]gem a L mens VIII może sugerować bardzo długi czas wdowieństwa, a wtedy, w przypadku zawarcia związku w wieku około 20 lat, umierając, miałaby ponad 70 lat, co nie jest wyjątkowe. Nie wiadomo jednak, ile trwało małżeństwo, więc można albo cofnąć wiek zawarcia związku, albo powiększyć wiek o czas jego

²⁹ Koniec IV – pocz. V w. *Univira* to także wzór zaczerpnięty z klasycznej ideologii małżeńskiej: Treggiari, 1991, s. 229-261; Jundziłł, 2001, s. 198-208; ICR 136, s. 146; ECO 124, s. 228, por. I Tm 5, 16. Sytuacja wdów w społecznościach chrześcijańskich: Krause, 1994-1995.

³⁰ Wyobrażenia po lewej stronie odnosiły się do przebiegu życia, po prawej – do jego zakończenia.

³¹ Pochowana w grobowcu papieża Damazego i jego siostry, rodziła w wieku 30 lat (?), wydawca podaje, że od wieku należy odjąć 8 lat.

trwania, czyli zmarłaby, mając około 80 lat. Może też chodzić o wiek innej pochowanej wspólnie z nią osoby.

Analizowany zbiór danych to dla mężczyzn 6 tekstów zawierających dane o wieku, a 16 tylko o czasie trwania związku, razem to 21 tekstów, 7,3% tablic jest poświęconych mężczyznom zmarłym w wieku 60-100 lat, dla kobiet to także 6 tablic z podanym wiekiem i 16 z długością związku oraz 4 teksty dotyczące okresu wdowieństwa, czyli 26 tablic, 15,6% ogółu przekazów dotyczących kobiet. Tym samym dane dotyczące płci są porównywalne ilościowo, choć procent danych w stosunku do całości przekazów daje dwukrotną przewagę kobietom. Kolejność analizowania przez mnie danych wynika z ówczesnych preferencji wśród chrześcijan, dających dominantę mężczyznom. Nie zawsze jednak znajdowało to wyraz w analizowanych tekstach³².

Pierwsze miejsce dla fundatorek żon w napisach dla ich mężów przypadło w 6 przypadkach, a odwrotną sytuację widać na 10 tablicach. W tak małym zbiorze jest to symptomatyczne i oznacza teoretycznie wyższą pozycję męża. Podobne założenie czynię w stosunku do liczby podawanych imion. Dwa i trzy mogą oznaczać wyższą pozycję albo prestiż w rodzinie. W odniesieniu do fundacji dla mężczyzn jeden z nich miał trzy imiona, czterech – dwa imiona, a jedno – 11 zmarłych. Fundatorki podały dwa imiona 7 razy, jedno – 7 razy, a raz żona nie podała swego imienia.

Mężczyźni jako fundatorzy podali 7 razy podwójne imiona kobiet, 13 razy pojedyncze, raz imienia nie podano, a raz było uszkodzone. Imiona mężczyzn to raz potrójne, 5 razy podwójne, 13 razy pojedyncze, a 4 razy nie podali oni swych imion. Wynika z tych statystyk, że jeśli chodzi o podawanie liczby imion, panuje równowaga i w tym zakresie prestiż układa się równomiernie, na ogół oboje małżonkowie mają tę samą liczbę imion.

W fundacjach dla mężczyzn epitety pojawiały się dosyć często, przy czym dominuje dedykacja dla *benemerenti* (11 razy) jako podkreślenie prestiżu zmarłego, sygnalizuje to także epitet *incomparabilis*³³. Stosunkowo częste jest określanie związku jako *marito svo*, a żona mówi o sobie *cvm coniugem svam*; inna para to *compari svo*, a żona *conpare sva*; kolejna mówi o związku *cvm comparem svam* i *[uirgin]ia sva*. Terminologia w ramach frazeologii określeń małżonków daje wyraz większego, niż przeciętne, przywiązania, świadectwo cieplejszych więzów ze zmarłym mężem. Jeszcze wyraźniej mówią o tym epitety *marito dvlcissimo* i *coivgi dvlcissimo*³⁴.

³² Małżeństwo i rodzina w inskrypcjach chrześcijan z Rzymu: Janssens, 1981, s. 101-175.

³³ *Bene merens* i *incomparabilis* jako epitety wyróżniające osoby z otoczenia: por. np. Nielsen, 1997, s. 175-185, z tym że ten drugi był używany o wiele rzadziej.

³⁴ Epitet *dulcissimus* był często używany w odniesieniu do dzieci: Stawoska-Jundziłł, 2008, *passim*, ale także do dorosłych: Nielsen, 2001, s. 170-172.

Fundacje dla kobiet zawierają o wiele rzadziej podkreślenia prestiżu w postaci dedykacji dla *benemerenti* (6 razy, w tym *coivgi optime benemerenti*), dwa razy zadedykowano też napis dla *conivgi incomparabili* i *conivgi castissimaf et incomparabili ffmīnaf (feminae)*. Prestiż oddaje dedykacja *domine conivgi*³⁵ uzupełniona epitetem *am dvl (animae dulci)*³⁶. Ponownie dominują złożenia z *suo*. O związku z sobą fundatorzy napisali: *cvn conparen svn; cvm compare svo* (dwa razy), a o relacji z żoną: *cvm coniugi svae, compari meae*. Emocjonalne związki oddają epitety: wspomniana dedykacja dla *animae dulci* (dwa razy), *conivgi svae dvlcissime bene merenti, coivgi dvlcissime, conivgi karissime*. Na pograniczu epitetów religijnych stoją dedykacje dla *coivgi castissimae* (dwa razy) i *matri pientissime*³⁷. Według stosowanych epitetów podkreślenie pozycji społecznej jest nieco silniejsze w stosunku do mężczyzn, ale związki uczuciowe między małżonkami podkreślono podobnie w obu grupach.

Aspekt religijny nie jest silnie wyeksponowany w napisach dla mężczyzn. Jak w większości grup napisów katakumbowych najczęstszy jest *in pace* (14 razy, w tym *vibas (vivas) in pace* oraz *qvi dormit in pace*³⁸). W opisie stanu po śmierci dwa razy pojawiło się określenie *dormit* (w tym wcześniej podane z *in pace*) oraz klasyczna formuła, tu specyficznie zapisana: *piis*, co według wydawcy oznacza *diis manibus*, bogom podziemnym³⁹. Uzupełnia to ikonografia. W jednym z napisów po obu stronach pierwszego wersu umieszczono listki, co przypomina o kruchości życia. O wiele bogatszy jest program zawierający wyobrażenie pod napisem ptaków na kielichu, a w nim gałązki, a w środku tekstu jest ✕ w wieńcu, mający między ramionami A i Ω. Motyw ptaków na kielichu datuje się co najmniej od okresu hellenistycznego i był w ogóle popularny w sztuce wczesnochrześcijańskiej jako symbol czerpania przez duszę ze źródła wiary. Chryzmon w wieńcu symbolizuje wszechmoc boską podkreśloną literami eschatologicznymi oraz zwycięstwo wiary (wieńiec), a więc i wiernych nad śmiercią (poz. 3) (Testini, 1980; Bisconti, 1997, s. 173-179).

W fundacjach dla kobiet aspekt religijny jest jeszcze skromniejszy niż w tablicach poświęconych mężczyznom. Zawołanie *in pace* zamieszczono 8 razy (w tym *imp, hic requiescit in pace*), pojawiła się też formuła *vene cegenti* (= *qviescenti*, poz. 11*) wyrażająca przekonanie, że zmarła osiągnęła wieczną szczęśliwość. Werbalnie określono poza tym tylko długość życia *pridie natalem svvm*, czyli przed powtórными narodzinami

³⁵ Epitet *dominus/a* był w użyciu odnośnie do stosunków w rodzinie od czasów wczesnego cesarstwa, od około II w. n.e., w obrębie relacji rodzinnych, uzyskał znaczenie jako okazanie szacunku dla tak tytułowanej osoby. Aspekt władzy ('pan', 'pani') miał w tym kontekście mniejsze znaczenie: Jundziłł, 1996, s. 134-138, 191-197; Dickey, 2002, s. 77-106, 321-322 i *passim*.

³⁶ Szerzej o stosowaniu tego epitetu Janssens, 1981, s. 170-173.

³⁷ *Pientissima, castissima*: Janssens, 1981, s. 46-64.

³⁸ *Dormit*, formuła klasyczna zaadoptowana przez chrześcijan: Lattimore, 1962, s. 82-83; Janssens, 1981, s. 93-94; ECO, s. 194.

³⁹ *Dis Manibus* bogom Manom (podziemnym): ECO, s. 193-194.

w wieczności (poz. 16*). Do epitetów związanych z etyką chrześcijańską należy także określenie *castissima*⁴⁰.

Ikonaografia była nieco bogatsza. Mąż zapisał imię żony jako *compari meae A ✕ grige*, uświęcając jej pamięć. Pozostałe skromne programy ikonograficzne to umieszczenie z lewej strony napisu na dole dużego liścia jako symbolu przemijającego życia, a pod napisem wizerunku ptaka, może odwołania do nieśmiertelnej duszy, oraz nieokreślonego kształtu bliskiego kwadratowi. O ile nie było to oznaczenie kamieniarza, kwadrat może oznaczać doskonałość (poz. 5*). Na innej tablicy znalazł się ptak po prawej stronie tekstu z gałązką palmy w pazurkach, co symbolizuje zwycięskie przejście duszy do wieczności (poz. 7*). Bogatszy był przekaz kolejny: *Hilaranvs contra votvm posvit*, na dole napisu umieszczono wieniec, postać orantki w welonie i *corona celestis* na głowie, co omówiłem wyżej (poz. 4) (Fostner, 1990, s. 28, 34-37, 211-213, 225-251, 328-330; Cooper, 1998, s. 65-69).

Realia w fundacjach dla mężczyzn to jedynie kilka wzmianek o charakterze małżeństwa wspomnianych wcześniej oraz dwie informacje o zawodach, które wykonywali zmarli: jeden służył w biurze administracji wojskowej (poz. 3), a drugi był urzędnikiem na targu wołowym (poz. 5). W napisach dla kobiet tylko raz wspomniano o przebiegu małżeństwa (por. wyżej) oraz także raz o tym, że małżonkowie są niewolnikami (poz. 4).

Analiza epigraficzna, historyczna i antropologiczna nie wykazała specjalnego dowartościowania długotrwałych związków małżeńskich, w przeciwieństwie do długiego trwania stanu wdowieństwa. Napisy nie zawierają także silniejszych akcentów religijnych ani nawiązań do karier zmarłych, zwłaszcza mężczyzn, choć prawie we wszystkich pojawiało się podkreślenie, że upamiętnieni wyróżniali się w pewien sposób z otoczenia (*bene merens*). Istotną wartością dla fundatorów napisów było natomiast utrzymywanie silnych więzów emocjonalnych w tak długim pożyciu.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła

Inscriptiones Christiane Urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova Series, vol. 1-10, ed. A. Silvagni, A. Ferrua, D. Mazzoleni, C. Carletti, Roma 1922, 1935, In Civitate Vaticana 1971-1992 (ICUR).

II. Opracowania

Bisconti, F. (1997). L'apparato figurativo delle iscrizioni cristiane di Roma. W: I. Di Stefano Manzella, *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano*. Città del Vaticano.

Bisconti, F. (2000). *Mestieri nelle catacombe romane*. Città del Vaticano.

Brekelsmans, A. (1965). *Eine symbolgeschichtliche untersuchungen in frühen Schrifttum*. Roma.

Buonocore, M. (1987). *Le iscrizioni latine e greche*. Città del Vaticano.

Carletti, C. (1986). *Iscrizioni cristiane a Roma* (ICR). Firenze.

⁴⁰ *Castissima*: Janssens, 1981, s. 117-120.

- Carletti, C. (2008). *Epigrafia dei cristiani in Occidente dal III al VII secolo. Ideologia e prassi*. (ECO). Bari.
- Clark, G. (1993). *Women in Late Antiquity*. Oxford.
- Cooper, J.C. (1998). *Zwierzęta symboliczne i mityczne*. Tłum. A. Kozłowska-Ryś, L. Ryś. Poznań.
- Dickey, E. (2002). *Latin Forms of Address*. Oxford.
- Fasola, U.M. (1978). Composizioni simboliche graffite su lapidi di catacombe romane. *Miscellanea Amato Pietro Frutaz*, Roma.
- Fostner, D. (1990). *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Warszawa.
- Gough, M. (1973). *The Origins of Christian Art*. London.
- Iwaszkiewicz-Wronikowska, B. (1981). Problem motywu oranta w sztuce wczesnochrześcijańskiej. W: Acta symposiumu patrystycznego poświęconego modlitwie w starożytnym chrześcijaństwie Tarnów 18-21.10.1978 r., *Tarnowskie Studia Teologiczne*, 8.
- Jacobs, S. i Krawiec, R. (2003). Fathers Know Best? Christian Families in the Age of Ascetism, *Journal of Early Christian Studies*, 11, 3, 257-263.
- Janssens, J. (1981). *Vita e morte del cristiano negli epitaifi di Roma anteriori al sec. VII*. Roma.
- Jones, A.H.M. (1975). *The Decline of Ancient World*. London–New York.
- Jundziłł, J. (1984). *Pieniądz w łacińskiej literaturze chrześcijańskiej późnego cesarstwa rzymskiego*. Warszawa.
- Jundziłł, J. (1996). *Rodzina rzymska w czasach prosperity i przemian ideowych II wieku*. Bydgoszcz.
- Jundziłł, J. (2001). *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej III w. p.n.e. – III w. n.e.* Bydgoszcz.
- Kelly, J.N.D. (2006). *Encyklopedia papieży*. Tłum. T. Szafranski. Warszawa.
- Krause, U. (1994-1995). *Witwen und Waisen im Römischen Reich*. Vol. 1-3. Stuttgart.
- Lattimore, R. (1962). *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana.
- Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie starożytnym. (1985). *Vox Patrum*, z. 8-9, s. 81-320.
- Nathan, G.S. (2000). *The Family in Late Antiquity. The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*. London–New York.
- Pani Ermini, L., Siniscalco, P. (red.). (2000). *La comunità cristiana di Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto Medio Evo*. Città del Vaticano.
- Pergola, P. (1997). *Le catacombe romane. Storia e topografia*. Roma.
- Sgarlata, M. (1991). *Ricerche di demografia storica le iscrizioni tardo imperiali di Siracusa*. Città del Vaticano.
- Sigismund Nielsen, H. (1997). Interpreting Epithets in Roman Epitaphs. W: B. Rawson, P. Weaver (red.), *The Roman Family in Italy*. Oxford.
- Sigismund Nielsen, H. (2001). The Value of Epithets in Pagan and Christian Epitaphs from Rome. W: S. Dixon (red.), *Childhood, Class and Kin in the Roman World*. London–New York.
- Stawoska-Jundziłł, B. (2008). *Vixit cum parentibus. Dzieci w wieku do siedmiu lat w rodzinach chrześcijan z Rzymu III-VI wieku*. Bydgoszcz.
- Suder, W. (2003). *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*. Wrocław.
- Testini, P. (1980). *Archeologia Cristiana*. Bari.
- Treggiari, S. (1991). *Roman Marriage*. Oxford.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>